

Kuruluşundan Doğu-Batı Olarak İkiye Ayrıldığı M.S. 395'e Kadar Roma'da Spor, Oyunlar ve Gösteriler

From Establishment to The Separation in A.D 395 as East-West Sport, Games and Demonstrations in Rome

Deniz YILDIZTURAN^a

^aKonya Selçuk University, Konya, Turkey, ORCID 0000-0002-5214-6592

Öz

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Kasım 2019

Düzeltilme tarihi: 2 Aralık 2019

Kabul tarihi: 19 Aralık 2019

Anahtar Kelimeler:

Roma
Spor
Oyunlar
Gösteriler

Bu çalışmada Roma'nın kurulmasından Doğu-Batı olarak ikiye ayrıldığı M.S. 395'e kadar geçen sürede Roma'da spor, oyunlar, yarışmalar ve gösteriler hakkında ilgili literatür sunulmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili çeşitli kaynaklara ulaşıp; Etrüsk ile Yunan sporunun ve kültürünün Roma'ya olan etkileri, Roma sporunun özgün yanları, düzenli tekrarlanan oyun ve gösteriler, kadınların spor ve oyunlardaki yeri, spor ve oyunların içerikleri, spor ve oyunların yapıldığı belli başlı mekanlar, Hristiyanlığın oyunlar ve gösteriler üzerindeki etkisi gibi konular açıklanmaya çalışılmıştır. Roma'da oyunlar ve eğlenceler yöneticilerin her zaman titizlikle ve düzenli yerine getirdikleri birer etkinlik olmuşlardır. Siyasi yönden halkı idare etmenin bir aracı olarak kullanılmışlardır. Diğer antik uygarlıklar gibi Roma'daki sportif uygulamalar, oyunlar ve gösterilerde de yoğun bir dini ve mitolojik etki hissedilmektedir. Roma sporu ve oyunları farklı kültürlerden etkilense de kendine has özelliklerini korumuştur. Spor ve oyunlar Roma'da aileden sosyal hayata kadar pek çok alanda etkili olmuştur.

Abstract

Article history:

Received: 18 November 2019

Adjustment: 2 December 2019

Accepted: 19 December 2019

Keywords:

Rome
Sport
Games
Demonstrations

In this study, literature that the sport, games, contests and demonstrations in Rome is presented for periods between the establishment of Rome to A.D 395 when it was divided as East-West. Topics such as effects of Etruscan and Greek sport and culture on Rome, unique sides of Roman sport, regularly repeated games and demonstrations, place of women in sport and games, contents of sport and games, main places where sport and games played, effects of Christianity on games and demonstrations are tried to explain by reaching out various resurces about the subject. Games and entertainments were always implemented carefully and regularly by administrators in Rome as an activity. They were used as a tool to govern public by politically. It is observable that as other ancient civilizations sport related activities, games and demonstrations in Rome were inspired by intense religious and mythological motives. Although Roman sport and games had been affected by other cultures, its specific properties were protected. Sport and games had affected many things in Rome from family to social life.

Giriş

Kuruluşu yazılı kaynakların yanında efsanelerle de çevrili olan Roma, M.Ö. 753'te Romulus ve Remus kardeşlerce kurulmuştur. Krallık dönemi olarak adlandırılan dönem M.Ö. 510'a kadar sürmüştür ve bu dönemde yedi kral hüküm sürmüştür. Bu krallardan beşincisi olan Tarquinius Priscus Etrüsk kökenli bir kraldı. M.Ö. 509/508 yıllarında Roma'da cumhuriyet yönetimine geçilir. M.Ö. 27 yılına gelindiğinde ise artık yönetim İmperium'a (emretme yetkisi) sahip imparatorların eline geçer. İlk İmparator Augustus (M.Ö. 63-M.S. 14) ile Principatus dönemi başlar (Tekin, 2008). Roma tarihi boyunca hem farklı yönetim biçimlerini yaşamış hem de zamanla Portekiz'den Mezopotamya'ya kadar genişleyen devasa topraklara hükmetmiştir. Hem coğrafi hem de kronolojik dağılımın geniş olması Roma için hem dezavantaj hem de avantajlar yaratmıştır. Devletin sosyo-kültürel yapısı da zamanla büyük değişim geçirmiştir. Sosyal hayatın vazgeçilemez bir unsuru haline gelen spor ve oyunlar da Roma yönetimi ve halkınca ilgi görmüştür.

Sporun kitleleri bir araya getirme, insanların psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçlarını giderme, ekonomik canlılık kazandırma gibi özellikleri Roma'da da bilinen ve kullanılan bir gerçektir. Aynı zamanda Roma'da spor dini temeller üzerinde de yükselmiştir. Yapılan tüm aktiviteler tanrı, tanrıça ya da efsanevi kahramanlarla ilgilidir. Romalılar yüzmeden, boksa, top oyunlarından cirit atmaya kadar birçok alanda çalışmalar yapsalar da onlar için en önemli olan etkinlikler gladyatör oyunları, atlı araba yarışları ve vahşi hayvan gösterileri olmuştur. Bu çalışmada da en çok bu alanlar üzerinde durulmuştur. Kyle'a göre (2015), Roma sporu, Roma medeniyetinin bir parçasıyken ve aynı zamanda antik dünyadaki daha geniş spor tarihinin de parçasıdır; son zamanlarda Roma gösterilerini seyirciler ve hatta birçok katılımcının bakış açısından spor ya da boş zaman etkinliği olarak görmek daha geçerli bir hal almıştır. Hiciv şiirlerinden imparatorluk kayıtlarına, yazılı kararnamelerden mezar taşlarına kadar Roma gösterileri ve oyunları için çeşitli metin ve kanıtlar ile kronolojik ve coğrafi kapsam, spor ve oyunların, imparatorluğun bütün tarihini ve bölgesini kapsayan bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır.

Literatür Taraması

1. Roma Sporuna ve Oyunlarında Etrüsk ve Yunan Etkisi

Kurulduğu ilk dönemde Roma, İtalya yarımadasında küçük bir yerleşimdi. Zamanla önce yakın çevresindeki yerleşimlere sonrasında ise bütün İtalya ve Akdeniz'e hakim oldular. Zamanla Roma sporu, Etrüsk, İtalyan, Yunan ve Yakın Doğu geleneklerini özümsemişti (Kyle, 2015). Krallık döneminde Etrüsk kökenli yöneticiler tarafında idare edilen Roma, doğal olarak Etrüsk oyunları ve sporundan oldukça derinden etkilendi. Barrow'a (2006) göre insanla insan ya da insanla yaban hayvanı güreşlerinin, Etrüsk hâkimiyetinin Roma'ya bıraktığı miras olması muhtemeldir.

Etrüskler ile ilgili bilgi veren Yunan ve Romalı birçok yazarın yanı sıra arkeolojik buluntular açısından en önemli bilgi kaynağımız Etrüsk mezarlarıdır. Mezarlar İtalya'nın Tarquinia kentinde bulunmuştur. Etrüsk soyluları için inşa edilen bu yeraltı mezarları oldukça büyüktü ve dairesel bir şekilde tasarlanmışlardı. 1958 yılında, sporcuları ve çeşitli spor sahnelerini betimleyen ayrıntılı duvar resimlerinin bulunduğu bir mezar keşfedildi. Bu mezara "Olimpiyat Oyunları Mezarı" denir. Diğer mezarlarda da Etrüskler tarafından yapılan spor tasvirleri yer almaktadır.

Bu resimler koşan yarışçıları, disk fırlatmayı, tahta engelleri aşmayı, güreşmeyi, boks yapmayı, yüzmeyi, cirit atmaya, atlı arabalarla yarışmayı, jimnastik yapmayı (özellikle at sırtında yapılan akrobatik hareketler) ve bazı durumlarda her iki erkeğin de öldüğü silahlı dövüşleri göstermektedir. Etrüskler için en popüler sporun atlı araba yarışları olduğu söylenebilir. Birçok mezar resmi bu etkinliği ayrıntılı olarak göstermektedir. Yunanlılar ve Mısırlılar gibi Etrüskler de festival ve oyunlardan oldukça zevk almışlardır. Çeşitli atletik

yarışmalar festivalin önemli bir parçasıydı. Etrüskler esir mahkumları, ölü savaşçıları onurlandırmak için kurban olarak kullanmışlardır (Mechikoff, 2014).

İkonografik kanıtlar Etrüsklerin sporla, özellikle M.Ö.7. yüzyılın sonlarından itibaren boks ve güreş ile ve M.Ö.6. yüzyılın başlarından itibaren de at yarışlarıyla ilgilendiğini öne sürmektedir. Yunanlılar, rekabetçi sporlara aşırı düşkünlükleri ile gurur duyuyorlardı (Zhou, 2010). Onlar tarafından çok takdir edilen rekabetçi ruhtan ziyade halkın eğlence ve gösterimini vurgulayan Roma oyunlarının ilk örneklerini Tarquinius Priscus'un (M.Ö. 616-579) Kuzey İtalya'da özellikle Etruria'dan getirdiği at ve boks yarışmalarıyla görmekteyiz. Tarquinius, bu oyunları Roma'da araba yarışı için mükemmel bir merkez haline gelen Circus Maximus'ta düzenlemiştir. Romalıların oyunlarına Etrüsklerdeki gibi müziğin eşlik edip etmediği bilinmese de, bu erken oyunlara ilham verenler Yunanlılardan ziyade Etrüsklerdir (Crowther, 2007). Etrüskler, spor ya da cenaze oyunları hakkında yazılı bir kaynak bırakmasalar da konu ile ilgili mezarlar, terracottalar, seramikler ve madeni eşyalar gibi birçok arkeolojik kanıt bize Etrüsk sporu ve oyunları hakkında bilgi vermektedir. Yakın zamanlı çalışmalar, ludi Romani'nin (Roma oyunları) adak/kurban oyunlarından ayrı olarak geliştiğini ve M.Ö. 509 veya 507 gibi erken bir zamanda kutlandığını göstermiştir (Zaleski, 2014).

Yunanistan'daki olimpiyat oyunu, bir yarışma/mücadele (agôn) iken Roma'daki durum ise bir oyun ve ödülü (ludus). Yunanlılar katılımcıların deneyimine odaklanırken, Romalılar ise eğlenmek veya hediye almak için orada olan izleyiciye odaklanmıştır (Potter, 2012). Akıncı (2018), Antik Yunan'da atletizmin çoğunlukla ritüellerden oluşurken, Roma İmparatorluğunda ise savaşı sürdürmek için fiziksel uygunluğun bir öncüsü olduğunu belirtip, bu sebeple de Romalıların ilgisini çeken tek atletik olayın, ticari olarak istihdam edilen gladyatörler ve kölelerin kullandıkları dövüşler olduğunu ifade etmektedir. Birbirini çeşitli konularda etkileyen iki komşu toplum olan Yunan ve Romalıları yeri geldiğinde şiddetli bir şekilde birbirlerini eleştirmişleridir. Romalı Tarihçi Tacitus'un Yunan sporu ile ilgili stadium ve gymnasiumlardaki faaliyetlerin gerçeklik ve ciddiyetten yoksun olduğunu öne sürmesi hatta disk ve cirit atmanın özellikle çok az değeri olduğunu belirtmesi ilginçtir (Crowther, 2007).

2. Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemlerinde Roma Spor ve Oyunlar

Erken Roma; arınma, hasat, bereket ve doğurganlık gibi kavramlarla ilişkili olarak bayram ve festivaller kutlanmıştır. Roma'nın oyunları (ludi), esas olarak araba yarışları veya tiyatro gösterileri, askeri başarı veya krizlerden kurtulmak için tanrılara yapılan ortak şükran etkinlikleri olarak ortaya çıkmıştır (Kyle, 2015). Arkeolojik ve yazılı kanıtlar, Romalı halk kitlelerinin yanı sıra seçkinlerin de gösterilere yaygın bir destek verdiğini göstermektedir (Mammel, 2014). Kyle (2015), arkeolojik kaynakların Roma'daki oyun, yarışma ve egzersiz çalışmalarını anlamamıza yardımcı olduğunu, maddesel buluntu ve kalıntılar yoluyla, yarışma ve oyunların Roma'nın aile yaşantısından sosyal hayata kadar birçok alanına ne derece katkı yaptığının görülebileceğini söylemektedir. Birçok Romalı yazar da eserlerinde spor, sporcular, oyunlar hakkında bilgiler vermiştir. Philostratos isimli Yunanlı yazar "Atletizm üzerine" adlı çalışmasıyla bilinir. Bir diğer yazar Pausanias'tır. Periegesis tes Hellados (Yunanistan'ın tasviri) adlı eserinde yazar atletizm ve çeşitli sporlarla ilgili bilgiler verir. Pythia, Nemea, Isthmia ve Olympia oyunlarından bahseder (Tekin, 2017). Suriye'de doğan Lucian "Anacharsis" adlı eserinde spor ve egzersizlerle ilgili bilgiler verir (Sweet, 1987).

Roma sporunda ve oyunlarında dini etkiler, oyunlar öncesinde olduğu gibi sonrasında da etkin bir şekilde hissedilmiştir. Ritüeller tüm kurallarıyla yaşatılmaya çalışılmıştır, örneğin I. Konstantin (M.S. 272-337) zamanına kadar ölü gladyatörlerden alınan kan hala bir ritüel

olarak yüksek rütbeli bir görevli tarafından Jüpiter Latiaris heykelinin üstüne, belki de boğazına akıtılmaktaydı (Plass, 1995).

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında Romalılar Yunanistan'daki kadar olmasa da fiziksel egzersizler yaptılar. İmparatorluk döneminde Romalıların spor faaliyetleri eğlence, aşırılıklar ve katliam gösterileri haline geldi. Bunun yanında imparatorluk döneminde, bazı Romalılar, özellikle zengin olanlar, sağlık jimnastiği kavramını kabullenmeye başladılar, çünkü sağlığın korunması onlar için değerli ve doğal bir amaçtı. Bu amaçla, Yunan hekimleri, Romalılara sağlıkla ilgili alıştırmalardan yararlanmaları konusunda talimat vermek için kullanılmıştır (Mechikoff, 2014).

Romalılar ilk kez Roma'da M.Ö. 2 yüzyılın başlarında Yunan kültürü ve oyunlarını seven bir senatör olan Marcus Fulvius Nobilior, Yunanistan'dan getirilen sporcuları içeren bir gösteriye sponsorluk yaptığında bir atletizm festivaline tanıklık ettiler. Crowther (2007) bunu, Fulvius'un Yunanistan'daki atletik etkinliklerin popüleritesine şahit olduğu için, Roma'da da kendi siyasi prestijine katkıda bulunacağını umarak desteklediğini söylemektedir. Fulvius, gösteri unsurunun insanları eğlendireceğine güvenerek, aslan ve panterlerin avını da ekleyerek festivali Romalılara daha çekici hale getirmiştir. Bir asırdan kısa bir süre sonra, M.Ö. 80 yılında Roma generali Sulla, Stadium yarışları hariç Olimpiyat Oyunları'nın sporcularını ve yarışlarını Roma'ya transfer etti. Antik Olimpiyat Oyunlarının Yunanistan dışında gerçekleştiği tek zaman buydu. Tamı tamına 2.040 yıl sonra 1960'ta Olimpiyatlar yine Roma'da gerçekleşti.

Crowther (2007) M.Ö.1. yüzyılın ortalarında Pompeius'un, atletizm yarışmaları yaptırdığını, Circus Maximus'ta atlı etkinlikler ve vahşi hayvan gösterileri düzenlediğini ifade etmektedir. Alan yetersizliğinden dolayı, buradaki yarışmalar, dövüşlerle sınırlı kaldı. Bu oyunlar başarısız oldu ve Pompeius bile boş yere yağ ve para harcadığını itiraf etti. Yazar Cicero, Roma halkının fillere acıdığını bu sebeple de Pompeius'un hayvan avlarının da başarılı olamadığını belirtmiştir. Bu durumun olağandışı bir durum olduğu, çünkü Romalıların hayvanlara sempati duymadıkları da ifade edilmiştir. Birkaç yıl sonra, Julius Caesar, Roma'daki etkinlik için özel olarak inşa edilmiş bir stadiumda sporcular için başarılı bir festival düzenledi. Yarışmalar üç gün boyunca devam ettiğinden, tam atletizm programı sunulduğu varsayılabilir.

M.S. 86'da imparator Domitianus Roma şehrinde Capitoline oyunlarını başlattı. Yunanistan'daki Olympia oyunlarının Zeus onuruna yapıldığı gibi bu oyunlar da Jüpiter onuruna yapıldı. Ve aynı şekilde her dört yılda bir tekrarlandı. Olimpiyatlardan farklı olarak, Domitianus'un yeni oyun programı jimnastik, binicilik ve müzikal yarışmalardan oluşuyordu. Suetonius'a göre oyunlarda bakireler de yer almaktaydı. Evli olmayan kızlar (parthenoi) her dört yılda bir Hera'nın şerefine oynanan oyunlarda Olympia stadyumunda yarışsa da kızlar için yarışlar hiçbir zaman Olimpiyat programının bir parçası olmamıştır. Capitoline Oyunlarını Olimpiyatlardan ayıran özellik müzikal yarışmaların da programın bir parçası olmasıydı (Lee, 2014).

Boks, Roma'da İmparator Augustus'un himayesinde popüler bir spor haline geldi. Augustus, sadece uzak bölgelerden gelen dövüşçüleri değil, sokaklarda kendi stilleriyle dövüşen insanları ve yerel halkı da izledi. Zamanla güreş ve 128 millik uzun mesafe koşuları da Circus Maximus'ta yerini aldı.

3. Kadınların Roma Spor ve Oyunlarındaki Yeri

Kadınların Roma atletizmindeki rolü (izleyici ve sporcu olarak) erkekler kadar belgelenmemiştir. Bununla birlikte kadın gladyatörlerin sayısı, özellikle İmparator Nero döneminde (M.S. 37-68), yıllar içinde düzenli olarak artmıştır. 3. yüzyıla kadar kadın sayısı o kadar fazla artmıştı ki İmparator Septimus Severus (M.S. 145-211) kadınların arenada

rekabet etmesini yasaklamıştır (Mechikoff, 2014). Saygın Romalı kadınların, araba yarışları ve gladyatör oyunlarında seyirci olmak dışında spordan kaçındıkları belirtilmektedir (Women's Sports: Europe, 1999). Kadının Roma'daki yeri Yunanistan'da olduğundan her zaman daha iyiydi. Romalılar Yunanistan'ı fethetmeden ve olimpiyat kurallarını değiştirmeden önce, oyunlara katılan her katılımcının etnik açıdan Yunan olması gerekiyordu ve kadınlar izleyici rolünde olsalar bile mekandan/ortamdan dışlandılar (Modernization, 1999).

Kadınlar, birçok fiziksel aktivite ve spor türünü izleyebilir ve bunlara katılabilir. Circus Maximus oyunlarında yer alabiliyor ve erkekler ile yan yana oturabiliyorlardı, ancak İmparator Augustus (M.Ö.63-M.S.14) gladyatör oyunlarında onları arka sıralara oturtmuştu. Bazı imparatorların erkek sporcular çıplak olduğu için atletizm yarışmalarında kadınların seyirci olmasına izin vermediği bilinmektedir. M.S. 86'dan sonra evlenmemiş kadınlar İmparator Domitianus'un (M.S. 51-96) Capitoline oyunlarının sadece koşu yarışına katılabilirler. Kadınların yüzme pratikleri yaptığı konusunda da bazı kanıtlar vardır. Şair Propertius'a göre, kız arkadaşı Cynthia, zaman zaman serbest stil kullanarak Baiae'de eğlenmek için yüzmüştür. Yine de, yüzmenin kadınlar için ortak bir etkinlik olup olmadığını veya şairin hayal gücünün bir parçası olup olmadığını bilinememektedir. Kaynaklar çok az kadının avcılığa katıldığını belirtmektedir. Ayrıca dans, çember çevirme ve eskrim gibi etkinliklerle de uğraşmışlardır.

Marcus Valerius Martialis'in şiirlerinde evli bir kadın harpastum denilen bir top oyununu oynamıştır (Crowther, 2007). Romalıların atma ve yakalamaya dayalı top oyunlarından hoşlandıkları bilinmektedir (Mechikoff, 2014). Martialis, kadınların kullandığı tozluklardan (VII 67) ve yine aynı şiirinde, soğuk günlerde top oynarken giyilen pelerinden söz etmektedir. Deighton'a göre (1999), Romalı kızlardan istenen, ne Spartalı akranlarından beklenen zor ve titiz eğitimi almaları, ne de Atinalı kızlar gibi inzivaya çekilmeleriydi. Böylece onlar da erkek kardeşleri gibi top oyununun tadını çıkarırlardı. İnsanlar ne ise odurlar, Roma'da da kızlar erkekler gibi, eğlenceye ve "mens sana in corpore sano" (sağlam kafa sağlam vücutta bulunur) deyişine inanırlardı.

Helenistik ve Roma dönemlerinde bazı kadınlar, sportif oyunların kurucuları olmuşlar, yalnız ya da eşleriyle birlikte gymnasiarch (gymnasiumdan sorumlu yetkili) görevini yerine getirmişler ve agonothetai (yarışmaları düzenleyen ya da destekleyen kimse) olarak spor ve oyunların içinde rol almışlardır (Golden, 2005). M.Ö.4. yüzyılın sonlarından kalma bronz bir heykel, birbirleriyle rekabet eden kadın ve erkek güreşçileri betimler, bu da Etrüsk kadınlarının aktif olarak güreş yarışlarında yer aldığını ve erkeklerle mücadele ettiğini göstermektedir (Mechikoff, 2014).

4. Gladyatör Oyunları, Araba Yarışları ve Vahşi Hayvan Gösterileri

Roma oyunları arasında belki de günümüze kadar hakkında en çok konuşulan, film ve dizileri yapılan etkinlik gladyatör yarışmalarıdır. İlk at ve araba yarışı oyunları gibi, gladyatör oyunları da dinsel bir bağlamda gelişmiştir. Ludiler, devlet tarafından finanse edilen ve toplumsal bir şükür için tanrıya adanmış kamu kutlamaları olsa da, gladyatör oyunlarının, ölen ailenin düzenlediği cenaze töreninin bir parçası olarak başladığı ifade edilmektedir (Zaleski, 2014). Mechikoff (2014), Yunanistan'da Roma sporuna karşı bir muhalefet olduğunu; ancak, M.S.1. yüzyılın başlarında, Atina ve Korint'te gladyatör yarışmalarının düzenlenmeye başladığını aktarmaktadır. Aynı şekilde Roma'da da Yunan sporcularını gladyatör oyunlarında izlemek için şehirlerine getiren kişiler de bulunmaktaydı (Exercise: History, 1999). Bu duruma rağmen Yunan tarzı atletizm hiçbir zaman Roma'da Yunanistan'da olduğu kadar popüler olmamıştır. Yunanlılardan farklı olarak, Romalılar hiçbir atletizm geleneğine, sportif becerileri olan mitolojik kahramanlara veya atletizm içeren bir eğitim programına sahip değillerdi. Siyasi nedenlerden dolayı,

Romalı destekçiler, oyunlarını, insanları memnun etmek için ithal edilen Yunan sporcularıyla birlikte bir gösteri şeklinde sundular. Sonuç olarak, Yunanlı atletler, İtalya'daki gladyatör gösterilerinin ve atlı araba yarışlarının ününe asla bir tehdit oluşturmadı (Crowther, 2007). Gladyatör dövüşleri özellikle şehirlerdeki büyük insan kitlelerinin kaynaştığı, sosyalleştiği ve belki de insanların içlerindeki öfke ve şiddeti boşalttıkları bir rahatlama aracı görevi de görmüştür. Şehirdeki halk kamusal alan etkinlikleri olan özellikle gladyatör dövüşleri ve atlı araba yarışları ile bir an olsun yaşadıkları dünyanın zorluklarından kaçmış oluyordular.

Bilinen ilk gladyatör gösterisi, kentten geleneksel kuruluşundan yaklaşık 500 yıl sonra Roma'da M.Ö. 264 yılında gerçekleşti. İmparatorluk döneminde, gladyatör yarışmalarının ölçeği muazzam bir şekilde büyümüştür. İmparator Augustus, oyunlarında ortalama 625 çift gladyatörü kullanıyordu. M.S. 2. yüzyılda, örneğin, İmparator Traianus (M.S. 53-117), tek bir gösteride 10.000 gladyatöre ve sekiz yıllık bir sürede 23.000'ine sahipti. Bir gladyatörün sınıfı kısmen sosyal statüsüne ve atletik yeteneğine bağlıydı. Bilinen en eski gladyatör tipi Samnis'ti. Sorguç ve siperliği olan ağır bir kask, bir kılıç, büyük bir kalkan ve bacak koruması ile savaşırdı. Murmillo, dikdörtgen bir kalkan ve kask üzerindeki bir balığın görüntüsü ile kolayca ayırt edilirdi. Zırhı yaklaşık 15-18 kg kadardı. Popüler olan Thraex'in (Thracian) küçük bir kalkanı, kaskı, bacak koruması ve kavisli bir kılıcı vardı. Hoplomachus çoğu zaman bir Thraex'e ya da bir Murmillo'ya karşı düz bir kılıçla savaşırdı. Retarius, gladyatörlerin en hafif silahlı olanıydı. Fırlatma ağı, trident ve hançerle mücadele ederdi. Kaskı yoktu, böylece yüzü her zaman görünürdü. Secutor, Retarius ile dövüşürdü. Provocator'lar birbirleriyle dövüşürdü. Egues, atlı dövüşçülerdi. Bir mızrak ve küçük bir kalkanları olurdu. Yakın dönemli çalışmalar "gerçek" gladyatörlerin ölmek için arenaya giren köleler, mahkumlar veya suçlular değil, istedikleri için savaşan gönüllüler olduklarını göstermiştir (Crowther, 2007). Roma gladyatörleri herhangi bir hile olmaması için rakipleriyle müsabakalardan kısa bir süre önce eşleştirilirdi (Golden, 2005).

Antik Dönem'deki çoğu spor gibi atlı araba yarışları da din ile ilgiliydi. Yazılı metinler Romalıların Circus'u güneş tanrısına adadıklarını belirtmektedir. Güneş tanrısı sanatsal betimlemelerde atların çektiği bir arabayı sürerken gösterilir (Crowther, 2007). Klasik dönemde (M.Ö. 500-323) atın büyük bir ekonomik ve askeri değeri yoktu. O dönemde Yunanlılar ve Romalılar, ata binmek için gerekli olan dört önemli aracı keşfetmemişlerdi: Eđer, üzengi, nal ve at yakası (Sweet, 1987). At yarışı erken dönemlerde Campus Martius'ta yapılmaktaydı ancak en büyük Roma gösterileri Circus Maximus'taki araba yarışlarıydı. Bu yarışlardaki Etrüsk, Yunan ve Latin etkilerinin göreceli önemi konusunda tartışmalar hala devam etmektedir. Tacitus, binicilik yarışlarının Yunan etkisiyle Roma'ya adapte edildiğini söyler. İki tekerli atlı araba yarışlarının tekniği ile yarışçıların kostümlerinde Etrüsk etkisi görülmektedir. Circus üzerindeki Yunan etkisi özellikle çıkış kapılarında görülmektedir fakat diğer özellikler (gruplar, merkezi bariyer, yedi tur, bitiş çizgisinin konumu vb.) Geç Cumhuriyet Dönemi'ne kadar iyi bilinmese de belirgin bir şekilde Roma etkisi göstermektedir (Kyle, 2015).

Yarışlar iki (bigae) ya da dört atlı (quadrigae) arabalarla yapılıyordu. Bir günde 12 ila 24 arasında yarış yapılabiliyordu. 3 ile 4 mil arasındaki 7 turlu yarış yaklaşık olarak 10-15 dakikada bitiyordu. Araba yarışçıının çoğu alt sınıflardan geliyordu (Decker, 1999). Pek çok sürücü eyaletlerde (özellikle Yunanistan) köle olarak hayatına başlayıp daha sonra kazandıkları para ile özgürlüklerini kazanmışlardır (Crowther, 2007).

İki atlı arabadan dört atlıya geçen deneyimli ve başarılı sürücülere agigator, tecrübesiz veya daha az başarılı olanlara ise auriga denilmekteydi. Üç atlı araba yarışlarına triga deniyordu. Binicilik kategorisinde yarışanlara desultor deniyordu. Binicilik yarışları tehlikeli ve heyecanlı olmasına rağmen araba yarışları kadar beğenilmemiştir. Circus Maximus'taki yarış düzenlemeleri her grup için 3 tane olmak kaydıyla en çok 12 atlı yarış

arabasına izin veriyordu. Günün ilk yarışı aynı zamanda en prestijli olan yarıştı. Atlar yarışı kariyerlerine geç bir yaşta (5 yaşında) başlar ve uzun yıllar yarıştırlardı (Golden, 2005).

İmparator Tiberius (M.Ö.42-M.S.37) dört atlı araba yarışında gayet başarılıydı. Germanicus Caesar (Tiberius'un evlatlık oğlu), Gnaeus Marcius ve Lucius Minicius Natalis gibi aristokratlar Olimpiyat binicilik yarışmalarını kazanmışlardır (Crowther, 2007). Araba yarışlarının en tanınmış siması ise Roma imparatoru Nero'dur (Akıncı, 2018). Golden (2005), Roma seçkinlerinin 5. yüzyıla kadar Yunanistan'daki yarışlara kendi arabalarıyla girdiğine (ve belki de sürdüğüne) dair kanıtlar olduğunu belirtmektedir. Yunanistan'daki yoksulluğun yarışları ve ödülleri önemi azalttığı dönemlerde bile imparatorluk ailesi üyeleri bu yarışlardan vazgeçmemişlerdir. Roma'da araba yarışı başladığı tarihten bin yıldan daha uzun bir süre sonra M.S. 6. yüzyılda da devam etmiştir (Crowther, 2007). Circus Maximus'ta düzenlenen en son araba yarışı M.S. 599'da gerçekleşmiştir (Mechikoff, 2014).

M.Ö. 275 ve 250 yıllarında Romalı generaller Dentatus ve Metellus tarafından yapılan geçit töreni sırasında yakalanan savaş filleri sergilenmiştir. Bu geçit töreni Roma'nın bilinen en eski vahşi hayvan gösterileridir. Roma'daki ilk hayvan gösterileri, Yunanlı benzerleri gibi, katliamdan ziyade sergilemeye daha çok odaklanmıştır (Epplett, 2014). Başlangıcı ve amaçları farklı olan vahşi hayvan gösterileri ya da venationes, gladyatör oyunlarından bağımsızdı. İki tür venationes vardı. Birisi köle ve diğerlerinin (Hristiyanlar gibi) vahşi hayvanlara sunulduğu ve anlaşıldığına göre Kuzey Afrika'daki Kartaca'dan kökenini alan bir infaz biçimi idi. Romalılar, kurbanların savunması olmadığı için bunu en utanç verici ceza olarak görüyorlardı. İkinci tür M.Ö. 186'da Roma'da başlayan halkın eğlenmesi için egzotik hayvanların sergilenmesi veya avlanmasından ibaretti. Romalılar arenada aslanlar, su aygırları, timsahlar, gergedanlar, ayılar, filler, devekuşları, kaplanlar, kutup ayıları ve diğer egzotik hayvanları sergiledi. Gladyatörlerin ve vahşi hayvanların gösterilerinin yanında Romalılar abartılı ve yapmacık gösterilerin aşırı örnekleri olarak sınıflandırılacak sahte deniz savaşları veya naumachiae'ler de düzenlediler (Crowther, 2007).

5. Spor ve Oyunların Yapıldığı Mekanlar ve Mimari

Egemenlik kurduğu coğrafya genişledikçe Roma'nın, spor ve oyunlar için kullandığı mekanlarda da çeşitli değişiklikler görülmektedir. Dönemin mimari gelişmeleri spor mekanlarını da etkilemiştir. Amfiteyatrolar, Romalılar ile en çok ilişkilendirdiğimiz eğlence mekanları olsa da Roma dünyasındaki seyirciler için diğer mekan türleri her zaman daha etkileyiciydi olmuştur. Koşu ve diğer atletizm yarışları için tasarlanan Yunan yapı tipi olan stadyumlar, M.Ö.4. yüzyılın sonlarına doğru oluştu. Roma dönemi boyunca genellikle bir ucu kavisli dikdörtgen şeklindeydi ve uzunluğu 180-200 m arasındaydı. Roma'daki gösteri ve eğlence alanları, birden daha fazla tipte gösteri için tasarlanmıştı (Dodge, 2014). Festivaline Yunan elbisesi içinde liderlik yapan İmparator Domitianus, geleneksel U şeklinde inşa ettirdiği stadyumla, Roma'ya ilk kalıcı taş stadyumunu sağlamış oldu. Yaklaşık 30.000 insanı barındırabilen bu müstakil yapının ana hatları, Piazza Navona'da hala görülebilmektedir (Crowther, 2007).

Gymnasium, şehir merkezinin dışında ve tüm vatandaşları kabul eden kamusal bir spor alanıydı. Palaestralardan farkı kamusal kurum olmalarıydı. Diğer spor ve oyun alanlarından farkları birden fazla spor tesisini içermeleridir. Bir yandan insanlar egzersiz yaparken diğer taraftan sporcular düzenli antrenmanlarını gerçekleştirebiliyorlardı. Aynı zamanda kütüphane ve derslikler de bulunmaktaydı. Gymnasiumlar, Yunan ve Roma dönemlerinde zamanla derslik, kütüphane ve sınıf bulunan bir tür okula dönüşmüş ve Yunan vatandaşlarının sosyal faaliyetler yaptıkları eğlence alanları haline gelmişti. Bu kurumların görevi gençlerin eğitildikleri, düşünsel ve bedensel çalışmaları, ayrıca spor etkinliklerini gerçekleştirdikleri mekânlardı. M.Ö.4. yüzyıla kadar şehir dışında,

koruluklarda ve dere kenarlarında, spor ve askeri talimlerin yapıldığı geniş alanlar olsa da M.Ö.4. yüzyılda okul şeklini almışlar ve bu sebeple şehir içine alınarak, kent mimarisine dahil olmuşlardır. Bu tarihten sonra etrafi stoalarla çevrili kapalı bir avlu, tipik gymnasium planını oluşturmuştur. Spor alanının içine ve çevresine zamanla stoalar, hamamlar, giyinme odaları, ambarlar, derslikler, konuşma salonları gibi uygun yapılar da eklenmiştir (Akıncı, 2018).

Circus, Roma dünyasında spor ve gösteri amaçlı çeşitli mekanların en büyüğü idi (Dodge, 2014). Burada atlı araba yarışları düzenleniyordu. Circus Maximus, Roma dünyasındaki en büyük circustu. Dış ölçüleri 620x140m arenasını ise yaklaşık 580x80m idi. Collesium'un yaklaşık 12 katı kadar büyük bir alana sahipti ve etkinlikleri izlemek için çevredeki tepelere çıkan insanlarla birlikte izleyici sayısı 155.000'i bulmaktaydı (Golden, 2005). Mumford'a göre (2007), en eski ve en geniş circus olan, Circus Maximus'u yeniden inşa eden kişi Julius Caesar olacaktı. Bu yapı o kadar büyüktü ki, M.Ö. 4. yüzyıl otoritelerinden birinin belirttiğine göre, seyirciler için 385.000 kişilik yeri vardı; fakat Carcopino bu sayının 255.000, Curtius ise sadece 80.000 olduğunu belirtir. Büyük arenaların ilki olan ve M.Ö. 221'de Tiber yakınındaki Campus Martinus'ta inşa edilen Circus Flaminius yeterince büyük bir yapıydı. Bu eski biçim, M.Ö. 4. yüzyıldan önce yapılan ve yakındaki tepelere seyirciler için yerleştirilmiş sıraların bulunduğu basit düz hipodrom modelinden türemiştir. Yaklaşık 2 km² lik Campus Martius, cumhuriyetin ilk günlerinden itibaren, devlete ve halka aitti ve M.S. 6. yüzyılda hala kamusal alan olarak kullanılıyordu. Romalılar orada spor yapmaya devam ettiler (Crowther 2007).

Bir diğer önemli yarış mekanı ise hipodromlardır. İstanbul'daki hipodrom dev bir araba yarış mekanıydı. Konstantinopolis'in hipodromu yaklaşık 100.000 seyirciyi alabilecek kapasitedeydi. Hipodromun ilk uyarlaması, M.S. 3. yüzyılda İmparator Septimius Severus (M.S. 145-211) tarafından yapıldı. İmparator Büyük Konstantin, hipodromu genişletti (Mechikoff, 2014). Akıncı (2018), hipodromların yerleşim planı ve düzenleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir: Antik Roma Hipodromlarında, gidiş ve geliş kulvarlarını ikiye ayıran ve kulvarların sonunda dönüş imkânı sağlayan bir duvar vardı. Bu duvarın üzerinde heykel, sütun ve dönüş taşları bulunurdu. Olimpik hipodrom, 3 ya da 4 stade (1 stade yaklaşık 180 m) uzunluğunda idi. Ama bir etabın yalnızca gidiş mi, yoksa gidiş geliş ölçüsü mü olduğunun çok açık olmadığı ifade edilmiştir. Romalıların aksine, Yunanlıların ortada bir *spinaları* olmadığı ve bu yüzden de daha fazla çarpışma ve daha ciddi yaralanmaların olduğu da belirtilmiştir. Hipodromun başlangıç-bitiş ve dönüş noktalarında iki sütun bulunurdu. Arabalar, iki kişinin ayakta durabileceği büyüklükte ve tahtadan yapılıyordu. İki atlı ve dört atlı araba yarışlarında, bir sürücü bulunurdu. Dönüş noktalarından rahat dönebilmek için sağ başa hızlı ve güçlü olan at yerleştiriliyordu. Yarışmacılar, alınan mesafeyi azaltmak ve zaman kazanmak için, arabayı pistin iç kulvarında tutmaya çalışıyordu. Bu nedenle sık sık kazalar olurdu. Günümüzde İstanbul Sultanahmet Meydanı olarak bilinen, ancak Roma Döneminde hipodrom olarak kullanılan alanda bulunan iki adet dikilitaş bu sütunların en güzel örneklerindedir.

Roma'daki oyun ve eğlence mekanlarının en tanınmış, Flavian Amfitiyatrosu veya Colosseum'dur. İmparator Vespasianus (M.S. 9-79) döneminde başlayıp oğlu Titus (M.S. 39-81) döneminde M.S. 80'de tamamlanmıştır. Eksenleri boyunca 188x156 m ölçülerinde ve 52 m yüksekliğindeki oval yapı her biri geleneksel Yunan mimarisinden (Dor, İon ve Korinth) yarım sütunlar içerir ve bir duvar örgüsü ile tepelenmiş üç kattan oluşur (Golden, 2005). Colosseum, küçük kentlerde benzer işler için bir model haline gelmiş ve 45.000 kişilik sıralarıyla anıtsal spor mimarisinin en görkemli yapılarından biri olarak günümüze ulaşmıştır (Mumford, 2007).

Eğlence ve spor alanlarından birisi de yapay göllerdi. Buralarda pek çok deniz canlısı halka gösterilmişti. Roma'da ilk kaydedilen su gösterileri, Campus Martius'taki özel olarak

kurulmuş bir havuzda M.Ö. 46 yılında Julius Caesar tarafından yaptırılmıştır (Dodge, 2014). Augustus ise 30 gemi ve 3.000 kişiden oluşan gösteri için, Tiber'in sağ yakasında büyük bir çukur kazdırıp, suyu sağlamak için özel bir su kemeri inşa ettirmiştir. Ayrıca gölü ağaç siralari ile güzelleştirdiği de bilinmektedir (Crowther, 2007).

Büyük hamam tesislerinin bir bölümünü egzersiz sahası olan palaestra oluşturmaktaydı. Burada, hem kadınlar hem de erkekler değişik oyunlar oynarlardı (Deighton, 1999). Büyük hamamların kapalı mekan atletizmine uygun basilica thermarum denen özel salonları vardı (Yegül, 2013). Romalı yazar Vitruvius, Palaestra için 2 stadialık (yaklaşık 400 metrelik) bir alan verse de kazılan hiçbir yerleşim yerinde bu boyutta bir yapıya rastlanmamıştır (Golden, 2005).

6. Roma'daki Oyun ve Gösterilerde Hristiyanlığın Etkisi

Sınırları imparatorluk döneminde gittikçe büyüyen Roma, ekonomik, siyasi, sosyal birçok meseleyle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunların belki de en önemlilerinden birisi Roma sınırları içinde yer alan coğrafyada doğmuş olan Hristiyanlıktı. Yeni din, önceleri imparatorluk içinde etkisini fazla gösteremese de zamanla Roma'yı köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bu değişimden nasibini spor, oyunlar ve bayramlar da almıştır. Hristiyanlığın büyümesi spor üzerinde derin bir etkiye sahipti. Yahudilerle aynı şekilde, ilk Hristiyanlar Yunan ve Roma sporunun taraftarları ile temasa geçti. Hristiyan yazarlar spor hakkında bilgili idi. İlk kilise liderleri vücudun bakımına ya da sağlığın teşvikine ve geliştirilmesine karşı değildi ve bazı Yunan sporlarına hoşgörülü davrandılar; ancak, Roma sporunu her zaman kınamışlardı (Mechikoff, 2014). Hristiyanlara 2. ve 3. yüzyıllarda yapılan zulüm zamanla azalıp bitse de Hristiyanlar, Roma sporunun "çok tanrılı" temeli, kumar ve fuhuş ile olan açık ilişkisini ve insanlık dışı vahşetini anlatmaya devam ettiler (Baker, 1999). M.S. 325'te, İmparator Konstantin, belki de Hristiyan Kilisesi'nin baskısı altında yarışmaları ortadan kaldırmak için bir kararname yayınladı, ancak yarışmalar yüz yıldan fazla bir süre daha devam etti. 4. yüzyılda İmparator Valentinianus, Hristiyanların gladyatör okullarına ve arenaya gitmelerini yasakladı (Crowther, 2007).

Roma imparatoru I. Theodosius'un, M.S. 393'te Hristiyanlık etkisiyle oyunlara son verdiğini (en azından teorik olarak) 11. yüzyıl yazarlarından John Cedrenus'dan öğreniyoruz (Potter, 2012). McClelland (2007), Roma oyunlarının gerilemesinde oyunları düzenlemenin gittikçe daha pahalı ve zor olmasının yanında pagan yazar ve düşünürlerin oyunlar hakkında takındıkları olumsuz tutumun da etkili olabileceğini belirtmektedir. Dyreson da (1999) M.S. 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlık zaferinin ardından pagan gösterilerinin yasaklandığını ve Hristiyanların putperestlikle ilişkilendirdikleri Olimpiyat Oyunlarının da yavaş yavaş yok olduğunu ifade etmiştir. Young (1999) ise imparatorluğun gerilemesi ve düşüşüyle birlikte fiziksel egzersizin değeri ve yönünün de azaldığına vurgu yapmaktadır. Crowther (2007), oyunların sona erdiği tarih olarak, İmparator Honorius'un döneminde (M.S. 384-423) öfkeli kalabalığın, gladyatör müsabakalarına müdahale etmeye çalışan bir keşişi öldürmelerinden sonra M.S. 404 tarihini verir. Ancak gösteriler III. Valentinianus (M.S. 419-455) M.S. 438'de onları tamamen ortadan kaldırıncaya kadar devam etmiştir. Roma tarihi boyunca vahşi hayvan gösterileri 900 yıldan daha az sürmüştür. Gladyatör oyunları ise yaklaşık 700 yıl devam etmiştir. Popülerliği en uzun süre devam eden ise araba yarışları olmuştur. Mumford (2007), bunun Hristiyanların at arabası yarışlarını daha kabul edilebilir bulmalarından kaynaklandığını belirtmiştir.

SONUÇ

Krallık döneminden itibaren hareketli bir yaşam biçimini benimseyen Roma, kendi etnik ve kültürel özelliklerini yeni karşılaştıkları toplumların özellikleriyle muhteşem bir şekilde harmanlamasıyla ünlüdür. Spor açısından da Roma, çeşitli toplumların aktivitelerini

kendisinininkilerle etkileşime sokmayı iyi bir şekilde başarmıştır. Spor onlar için sadece bireysel bir etkinlik, bir boş zaman aracı değil aynı zamanda sosyolojik, dini, politik ve ekonomik temelleri de olan önemli bir kültürel araç haline gelmiştir. Oyunlar Roma'nın her evresinde siyasi birer rol üstlendi. Romalı politikacılar için yarış alanları ve arenalar yöneticilerle halkın, elitlerle sıradan insanların buluşma noktası oldu. Spor ve oyun alanları için büyük miktarlarda paralar harcandı. Çok fazla insan gücü gerektiren devasa ve bazıları günümüze ulaşan mimari eserler yaptılar.

Romalılar gençleri savaşın zorluklarına hazırlamak için beden eğitiminin gerekliliğine inanıyorlardı fakat Olimpiyat oyunlarını hiçbir zaman Yunanlıların yaptığı gibi benimsemediler. Mumford'un (2007) belirttiği gibi Romalıları askeri yönleriyle Yunanistan'daki Sparta'ya benzetebiliriz. İki toplum da askerliğe çok önem verirdi ve eğitim, oyunlardan her zaman daha önemliydi. Geleneksel Roma literatüründe "mens sana in corpore sano" deyişi önemlidir. Roma'nın efsanevi başlangıcında bile Romulus ve Remus kardeşler, bedenlerini boks, cirit, taş atma gibi etkinliklerle ve koşarak geliştirmişlerdir. Yine de, Roma'nın kaydedilen en eski spor gelenekleri, avcılık, binicilik ve ordu için hazırlanan etkinliklerden oluşuyordu. Bununla beraber Yunan yaşam biçimi ve mimarisi Roma sporunu etkiledi. Gymnasium ve atletizm festivalleri, Helenistik ve Roma dönemlerinin yayılcı politikaları ve kültürel alışverişi ile yayılan Hellen tarzı bir yaşam biçimiydi. Roma'daki gösteriler, dini ve politik nedenlerle topluluğun seçkin temsilcileri tarafından ortaya konan ve aynı zamanda toplum düzenini ve kendi statülerini güçlendiren, büyük ölçekli ve görülmeye değer düzenlenmiş etkinliklerdi. Yüzlerce yıllık süreçten sonra sporun ve oyunların Roma'da uğradığı dönüşüm çok hızlı ve büyük boyutta olmuştur. Akıncı (2018), oyunların sona erme sebebi olarak tarihçilerin belirttiği üç farklı teoriden biri olan Hristiyanlığın, çok tanrılı Roma inancı ve onun spor ve oyunlardaki yansımalarını etkileyen en büyük engel olduğunu belirtmiştir.

KAYNAKÇA

- Akıncı, A. Y. (2018). *Eskiçağlarda Atletler (Sporcular): Eğitim, Antrenman, Beslenme ve Sporcu Yetiştirme Geleneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barrow, R. H. (2006). *Romalılar*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Crowther, N. B. (2007). *Sport in Ancient Times*. Westport: Praeger Publishers.
- Deighton, H.J. (1999). *Eski Roma Yaşantısında Bir Gün*. H. K. Ersoy (Çev.). İstanbul: Homer Kitapevi ve Yayıncılık.
- Dodge, H. (2014). Venues for Spectacle and Sport (other than Amphitheaters) in the Roman World. Paul Christesen ve Donald G. Kyle (Ed.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* içinde (s. 561-577). London: John Wiley & Sons, Inc.
- Epplett, C. (2014). Spectacular Executions in the Roman World. Paul Christesen ve Donald G. Kyle (Ed.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* içinde (s. 520-532). London: John Wiley & Sons, Inc.
- Exercise: History. (1999). *Encyclopedia of World Sport* içinde (1. Baskı. Cilt 1, s. 121-124). New York: Encyclopedia of World Sport.
- Golden, M. (2005). *Sport in the Ancient World from A to Z*. London: Routledge.
- Kyle, D.G. (2015). *Sport and Spectacle in the Ancient World*. London: John Wiley & Sons, Inc.
- Lee, H. M. (2014). Greek Sports in Rome. Paul Christesen ve Donald G. Kyle (Ed.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* içinde (s. 533-542). London: John Wiley & Sons, Inc.

- Mammel, K. (2014). Ancient Critics of Roman Spectacle and Sport. Paul Christesen ve Donald G. Kyle (Ed.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* içinde (s. 603-616). London: John Wiley & Sons, Inc.
- McClelland, J. (2007). *Body and Mind*. New York: Routledge.
- Mechikoff, R. A. (2014). *A History and Philosophy of Sport and Physical Education: from Ancient Civilizations to the Modern World*. New York: The McGraw-Hill Companies, Inc.
- Modernization. (1999). *Encyclopedia of World Sport* içinde (1. Baskı. Cilt 1, s. 254-256). New York: Encyclopedia of World Sport.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Potter, D. S. (2012). *The victor's Crown: a History of Ancient Sport from Homer to Byzantium*. New York: Oxford University Press.
- Plass, P. (1995). *The Game of Death in Ancient Rome: Arena Sport and Political Suicide*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Sweet, W. E. (1987). *Sport and Recreation in Ancient Greece*. New York: Oxford University Press.
- Tekin, G. (2017). *II. Yüzyıl Müelliflerinden Pausanias'ın "Yunanistan'ın Tasviri" Adlı Eserine Göre Spor ve Spor Mekanları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Women's Sports: Europe. (1999). *Encyclopedia of World Sport* içinde (1. Baskı. Cilt 1, s. 442-450). New York: Encyclopedia of World Sport.
- Yegül, F. T. (2013). Development of Baths and Public Bathing during the Roman Republic. Jane DeRose Evans (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic* içinde (s. 15-32). London: Blackwell Publishing Ltd.
- Zaleski, J. (2014). Religion and Roman Spectacle. Paul Christesen ve Donald G. Kyle (Ed.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* içinde (s. 590-602). London: John Wiley & Sons, Inc.
- Zhou, Y. (2010). *Festivals, Feasts, and Gender Relations in Ancient China and Greece*. New York: Cambridge University Press.